

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 4, 2021

Усубалиева А.С., Бекмуратова Д.З.

КОШОКТУН МАЗМУНУНДА ТАРЫХЫЙ ЧЫНДЫКТЫН БЕРИЛИШИ
(этнографиялык талаа материалдарынын негизинде)

Усубалиева А.С., Бекмуратова Д.З.

ИЗЛОЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАВДЫ В СОДЕРЖАНИИ
ТРАУРНОЙ ПЕСНИ (на основе полевых этнографических материалов)

A. Usubalieva, D. Bekmuratova

STATEMENT OF THE HISTORICAL TRUTH IN THE CONTENT OF THE
FUNERAL SONG (based on field ethnographic materials)

УДК: 39:572(575.2)(043.3)

Бул макалада этнографиялык талаа материалдарынын негизинде каралган Талас облусунда жашаган түрк тилдүү элдердин кошок кошуу салты тууралуу жазылды. Аймакта жашаган элдердин салттары жана дүйнө таанып-билүү таалимдери бирдей көрүнүштө экендиги талдоого алынды. Унутулуп бара жаткан кыргыздардын салттуу маданиятынын негизи болгон кошоктор топтолуп, алардын эл арасында сакталып калган маанилери чечмеленип берилди. Ар бир элдин салтында акыркы сапарга узатууда кошоктун маанилүү орду бар. Кошокто өлгөн адамдын жакындарынын кайгы-күйүтү, арманы, бири-бирине болгон кайрат сөзү, акыл-насааты айтылат жана өлгөн адамдын тирүү кезиндеги кылган эмгеги, жакшы сапаттары эскерилет. Кошок кошуу салтында анын жашына, жынысына, дөөлөтүнө, коомдогу ордуна, адамдык касиетине жана анын артында калган бала-чака, тууган-туушкандарынын жашоо-турмушу менен тыгыз байланыштуу экендигин айгинелейт.

Негизги сөздөр: кошок, салт, жоктоо, күйүт, кайгы-мун, көңүл айтуу.

В статье рассматривается траурная традиция тюркоязычных народов, проживающих в Таласской области, на основе полевых этнографических материалов. Было проанализировано, что традиции народов, проживающих в регионе, и мировые учения совпадают. Были собраны траурные песни, составляющие основу забытой киргизской традиционной культуры, и разъяснены их сохраненные значения. В традициях каждого народа траурные песни играют важную роль в похоронной процессии. Траурная песня выражает горе, слова сожаления, скорби и совет семье покойного, а также добрые дела и добрые качества покойного. В традициях траурной песни это тесно связано с его возрастом, полом, богатством, социальным статусом, человеческими качествами и жизнью его детей и родственников.

Ключевые слова: траурная песня, традиция, траур, горе, соболезнования.

The article examines the mourning tradition of the Turkic-speaking peoples living in the Talas region, based on field ethnographic materials. It was analyzed that the traditions of the peoples living in the region and world teachings coincide. Mourning songs, which form the basis of the forgotten Kyrgyz traditional culture, were collected and their preserved meanings were explained. In the traditions of every nation, mourning songs play an important role in the funeral procession. The mourning song expresses grief, words of regret, sorrow and advice to the family of the deceased, as well as the good deeds and good

qualities of the deceased. In the traditions of the funeral song, this is closely related to his age, gender, wealth, social status, human qualities and the life of his children and relatives.

Key words: song of mourning, tradition, mourning, grief, condolences.

«Акыры башта бир өлүм» дегендей адам жашоосу бир күнү өз чегине жетип, табият мыйзамына ылайык түбөлүк жайга узаары баарына түшүнүктүү [3, 5-б.]. Ошондой мезгилде анын артында калган тууган-уругунун кайгы-муңдары ичте калса, кээ бирлеринин көкүрөктөгү кайгылуу муңу ырга айланган. Ошол ырга айланган өкүнүү, күйүнүү маанисиндеги ыр кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кошок деп айтылып келет. Ал экиге бөлүнөт: биринчиси - адам өлгөндө кошулуучу аза күтүүнүн ритуалы болсо, экинчиси – адамдын үйлөнүү тоюна байланыштуу кыз узатууда кошулуучу кошок.

Кошок кошуу салты жалаң кыргызда эле эмес, казак, түрк, өзбек элдеринде да кеңири тараган. Коомдогу аза күтүү салтында кошок көбүнчө жамакчы аялдар, башкача айтканда кошокчулар тарабынан айтылган. Кээ бир учурларда атайылап кошок кошууга шыктуу аялдарды, эл оозуна алынып калган акындарды, ырчыларды чакыртып, коштурган учурлар да болгон. Аларга *жоктоо* ырларын да кошууга болот. Кошокчу тарабынан көзү өткөн адамдын жакын-алыстыгына байланыштуу өтө күйгөн кошоктор айтылса, алыс жек-жааттары тарабынан «*ыйманың саламат болсун, калган өмүр жашыңды балдарыңа берсин, баарыбыздын бара турган жерибиз ошол жак, жаннаттан жай берсин, арбагы бизди колдосун*» деген маанидеги ойлорду билдирген кошоктор айтылып келет. Анда өлгөн адамдын жакындарынын кайгы-күйүтү, арманы, бири-бирине болгон кайрат сөзү, акыл-насааты айтылат жана өлгөн адамдын тирүү кезиндеги кылган эмгеги, жакшы сапаттары эскерилет [3, 6-б.]. Кандай гана кошок болбосун көзү өткөн адамдын тирүүсүндө жасаган даңктуу эмгегин даңа-

залап, кайрат-эрдигин, акыл-күчүн кошуп айтуу менен кошулат. Мисалы:

«Бектер келет, бел ашып,
Белине белбоо жарашып.
Бек уулундай берекем,
Кайда бир кеттиң адашып.
Агарган тоону кар баскан,
Ар жакшы менен бир баскан.
Күмүштөн жүгөн өрдүргөн,
Күлүктүн оозун кердирген.
Ак карышкыр бөрү элең,
Агайын тууган элиңе,
Арка бир тоодой бел элең.
Белестеги беш жылдыз,
Белестен ашты батканы.
Пейили жакшы бекзатым,
Бейишке кетти жатканы» [АТМ: 5].

Күйөөсүнөн айрылган аялдын жогоруда мисалга алынган кошокунун алгачкы саптарында эле сөөлөттүү адамдын образы көз алдыга тартылат. Эл оозуна алынган кадыр-барктуу адам катары баяндалып, ал «күмүштөн жүгөн өрдүргөн, күлүктүн оозун кердирген» деген саптар менен далилденет. Күмүш жүгөн жана күлүк деген сөздөр образдуу салыштыруу үчүн колдонулган, тагыраак айтканда, анын коомдогу ээлеген ордун көрсөтүп жатат.

Адамдын жаш курагына карата элүү жашка чейинки эркек адамды «*жаш мырзам*», алтымыш жашка чейинки адамды «*бекзатым*», ал эми андан улуу болсо «*урматым*» деп кошушкан.

Мекке – мусулмандардын ыйык жайы болгондуктан, үй-бүлөнүн атасын андай ыйык жерге салыштыруу бекеринен эмес. Анткени атанын коомдогу, үй-бүлөдөгү орду, балдарды өстүрүп-чоңойтууда жумшаган мээнетти, акылы, күчү башкаларга салыштырууга болбой турган нерсе. Эне болсо асмандагы нурун төгүп, жер жүзүн жылуулукка бөлөп, жашоо тартуулаган күндөй деп эсептелет. «Ата-энеге канчалык кызмат кылсаң да, алардын мээнетин актай албайсың» деген ой төмөндөгү кошоктун мазмунунда камтылып турат.

«Ата - Мекке, эне - нур,
Кылып кызмат жеткен жок.
Кылып кызмат жетсе эгер,

Бейиштен алыс кеткен жок» - деген саптардан атанын кол жеткис бийиктигин, эненин төгүлгөн жылуулук мээримин даңазалоо көрүнүп турат. «*Ата-энеси өлгөн аскалуу тоо кулагандай, бир тууганы*

өлгөн оң колу сынгандай, аялы өлгөн капкалуу шаары өрттөнгөндөй» [АТМ: 9] деп чоң энелерибиз бекеринен айтпаса керек. Атага карата айтылган кошокко токтоло кетсек:

«Жорго бир минсе жоорутпас,
Хан атам, жолдошунун көөнүн оорутпас.
Аргымак минсе жоорутпас,
Атакем, агайын көөнүн оорутпас.
Сур жорго миндиң сулуу деп,
Сурбузгак кийдиң жылуу деп.
Сур жорго буту тыйылды,
Сурбузгак жүккө жыйылды.
Тарта-тарта ыйлайын,
Тартылып калсын шум өлүм.
Коё-коё ыйлайын,
Коюлуп калсын шум өлүм.
Сунгандыр менен кол жетпейт,
Кыйкырган менен үн жетпейт.
Жаткандыр жериң эңкейиш,
Жан атам, жайыңа берсин кең бейиш» [АТМ: 6].

Кошоктун улам кийинки саптарында атасынын кылган иштерин, анын агайын-тууганга кылган адамгерчилик мамилесин, эл үчүн жасаган камкордугун эскерүү мотиви орун алган. Көчмөн элдердин эң сүйүктүү канаттуу кушу шумкарга, туу туткан жаныбары тулпарга [4, 150-б.], жоргого, аргымакка салыштырылууга урмат-сыйлуу улук адамдар гана татыктуу экенин айгинелейт.

Үйдүн куту болгон эненин көз жумушу балдары үчүн орду толгус жоготуу. Тигил дүйнө тарткан эненин кыздарынын тагдыры өтө кейиштүү болгон. Алар ички муң-кайгысын, күйүтүн кошок аркылуу чыгарышкан.

«Караны кийип белсенген,
Апам, хан кызындай теңселген.
Бейкасам кийип белсенген,
Апам, бек кызындай теңселген.
Кеткенинен келбеген,
Кенч орногон жер бекен.
Барганынан келбеген,
Бак орногон жер бекен.
Уулду төрөп бөлөдүң,
Урматын көрбөй жөнөдүң.
Кызды төрөп бөлөдүң,
Кызматын көрбөй жөнөдүң» [АТМ: 7].

же:

«Ак учугун улаган,
Алыстан үйүн сынаган.

Оймогуна гүл таккан,
 Оюмчуга сын таккан.
 Ак көйнөк кийип буралып,
 Айылдын көркү сен элең.
 Ак көйнөгүн кир болду,
 Айылдын көркү ким болду.
 Сүт тикен анда, сүт мында,
 Сүт берген ботоң биз мында.
 Ак жоолугун жайкалтып,
 Алдыман тосоор апам жок.
 Көк жоолугун жайкалтып,
 Көчөдөн тосоор апам жок.
 Айткан менен айла жок,

Курандан башка пайда жок» [АТМ: 8] - деген саптардан эне ар бир баласын чыдамсыздык менен күтөөрү, үйдөн алыс кеткенде (турмушка чыкканда, алыс сапарга кеткенде) аларды чексиз мээриминен менен тосуп алары баяндалат. Уул-кызы энесинин ордун жоктоп: «Алдыман тосоор апам жок» - деп ички мунун айтышат.

«Саймалуу болду өңүрүм,
 Апа, санаалуу болду көңүлүм.
 Босого бийик маңдайга,
 Апа, бостогон үнүм кандайча.
 Кайрылышта отурсам,
 Кайрылып барар жан апам,
 Бурулушта отурсам, бурулуп барар жан апам.
 Жийде бакты аралап,
 Апа, балдарың калды талаалап,
 Апа, сенин арбагың калды талаалап» [АТМ: 11]

- деп келининин боздоп ыйлаганы сай-сөөктү сыздатпай койбойт.

Кыргызстанда жашаган айрым башка улуттардын турмуштук тажрыйбаларынан да аталган жанрдын кезиккенин байкайбыз. Мисалга алсак, Талас өрөөнүн жердеген түрктөрдө кошокту *дестан* деп айтышат. Алардын кошок айтуу салтындагы өзгөчөлүктөрдүн бири катары, отургандардын ичинен кимдир бирөө кошок айтпаса, аларга жат көрүнүш катары көрүнгөнүн айтууга болот. Жамактап, уйкаштырып кошпосо да, өлгөн адамдын сапаттарын, мүнөзүн, кылган жакшылыктарын кара сөз түрүндө айта беришет. Түрк келининдин кайненеси өлгөндө кошкон кошокунда мындай деп айтылат:

«Бени кийме бырактын аннем,
 Жаным аннем, кезюм аннем.
 Еркенгиден аннем,
 «Мени кимге таштадың апа,

Жаным апам, көзүм апам,
 Жаш кеткен апам.

Бизим гүнүмүз, айымыз аннем.
 Бени кийме бырактын аннем,
 Биздин күнүбүз, айыбыз апам.
 Бизди кимге таштадың,
 кимге тапшырдың апа.

Бен агламайым да ким агласын.
 Янар калбим насыл даянсын,
 Сени чок севёрдум.
 Беним аннемдин, хаккым сана хелал олсун»
 Мен ыйлабаганда ким ыйласын,
 Жүрөгүм күйүп жатат, кантип чыдайт.
 Сени жакшы көргөм апам,
 Кылган эмгектерим аш болсун сага апам».
 [АТМ: 10].

Кошокто көзү өткөн энеге болгон кайрылуу, анын өз уул-кыздарын, жакындарын таштап, кайрылбас жакка кеткенине кайгырган балдарынын арманы берилет.

Талас облусунун Манас районунда жашаган өзбектердин кошогу мазмуну боюнча кыргыздар айткан кошоктордон айырмаланбайт. Алсак, энеге карата айтылган кошоктун мазмуну төмөнкүдөй:

«Балам, балам, дарбазалар,
 Хам ачылар, хам ябулар.
 Сиздей михрибануны,
 Бизге кайдан табулар.
 Даладагы боталар,
 Майса койна тилайды.
 Аркаизда калган жожалар,
 Ана койна тилайды.
 Кара оромал колумда,
 Карап калдым ёлумда.
 Сары оромал колумда,
 Саргайып калдым ёлумда.
 Башымдагы давлетым вой анам,
 Төргынымдын савлати вой анам» [АТМ: 13].

Чогултулган материалдардагы кошоктордун арасында баласы аскерге кеткенде капысынан каза болгон эне абысынына кошкон кошокунда:

«Ак көйнөк кийсең жарашып,
 Айылдап жүрөр убакта,
 Оо дүйнө кеттиң адашып.
 Кызылды кийсең жарашып,
 Кызыгын көрбөй дүйнөнүн,

Кыямат кеттиң бел ашып.

Агарып тоодон күн чыгат,

Аскерге кеткен балаңдын,

Алдынан тосуп ким чыгат» [АТМ: 12] - деп айтылат. Кошоктун мазмунунда үй-бүлөдөгү эненин орду, салмагы белгиленип, «ак көйнөк, кызыл көйнөк» кийип гүлдөп турган убакта «дүйнөнүн кызыгын көрбөй» көзү өтүп кетиши менен, эненин үй-бүлөдөгү алмашкыс орду бош калышы баяндалып жатат. «Эми аскерге кеткен уулу келсе, аны ким тосуп чыгат?» - деп муңкануу менен арманы айтылат.

Зарлап жүрүп көргөн жалгыз кызы оорунун айынан каза тапканда энесинин сай-сөөгү сыздап, жүрөгү кайышып, башына түшкөн оор кайгысын боор эти менен тең баласын жоктогон кошокунда мындайча айтылат:

«Акагы белең түймөнүн,

Акырет көздөй жол тарттың,

Азилин көрбөй дүйнөнүн.

Кызылы белең түймөнүн,

Кыямат көздөй жол тарттың,

Кызыгын көрбөй дүйнөнүн.

Ак шайы төшөк каптабай,

Арманда өттүң дүйнөдөн,

Алдейлеп бала таптабай.

Капкара болгон чачынды,

Кара жерге жаптыбы?

Ботодой болгон көзүңдү,

Боз топурак бастыбы?» [АТМ: 14] - деген кошокунда эненин ичиндеги бугу, оор күйүтү айтылат. Бала таптабай жашоодон эрте кеткен кызынын капкара чачтары, ботодой көздөрү боз топурак менен жабылып «кара жер» алдында калганы, күлгүн куракка жетпей бул жалгандан кетип калганына ишенбей, өтө терең кайгыруу менен арманын айтат

Жаңы эле турмуш куруп, бирок күйөөсүнөн эрте айрылып, ичиндеги бугун, көңүлдөгү муң-зарын айткан жаш жубандын кошокунда:

«Кырккан терек сайда бар,

Кырчынында тулга алган,

Мендей бейбак кайда бар.

Кескен терек сайда бар,

Келин кезде тулга алган,

Мендей бейбак кайда бар.

Желке бир чачым тарачым,

Жетиге бөлүп түйчү элем.

Жаш жанымда тетири карап,

Жесир болуп күйгөнүм.

Арка бир чачым тарайын,

Алтыдан кылып өрөйүн.

Алганымдан ажырап,

Минтип жесир болуп отурам.

Булбулдун үнүн мунайым,

Мундуу бир кылды кудайым.

Карганын үнүн мунайым,

Какылдатып ыйлатып койду кудайым» [АТМ: 15] - деп өзүн-өзү жектеп, зар какшап, балким жаш кезимде күнөөгө кепил болгонмунбу, ошол күнөөм коё бербей күйөөмдөн ажыратты бекен дейт. Анткени келин келгенден кийин үйдө жамандык болсо, аны «кара жолтой келин экен» деп жаман көрүү салты бүгүнкү күндө да сакталып келет.

Кошок айтууда кайненесин «кендирип», ал эми кайын сиңдисин «канышым» деп аташкан. Капысынан каза тапкан кайын сиңдисине жеңесинин кошкон кошокунда:

«Алтын бир кетти тишиңе,

Канышым, арманың кетти ичиңе.

Күмүш бир кетти тишиңе,

Канышым, күйүтүң кетти ичиңе.

Уяда бүркүт кагынаар,

Канышым, уялашың сагынаар.

Жакада бүркүт кагынаар,

Канышым, жатындашың сагынаар» [АТМ: 9] - деп турмуштан запкы жеген кайын сиңдисинин оор абалын, эч кимге айтылбаган ички күйүтүн билген жеңеси артында калган уялаштары, бир туугандары үчүн оор жоготуу болгонун айтат.

Ал эми бирөөнүн ата-энеси, же туугандарынан бирөө, же аялы, же күйөөсү өлгөн болсо ага анын арты кайырлуу болуусун тилешип, артында калган бала-чакасынын амандыгын тилөө керек экендиги жөнүндө көңүл айтылат. Ар ким сөз байлыгына жараша жылуу сөз сүйлөп, кайгылуу адамдын көңүлүн алууга аракет кылат.

Кошоктун негизги мазмунунун өзгөчөлүгү - адам турмушу чындык менен жуурулуштурулуп көркөмдөлгөндүгүндө. Кошокто адамдын ички жан дүйнөсү, мүнөз-сапат өзгөчөлүгү менен бирге анын коомдогу, үй-бүлөдөгү орду, кадыр-баркы ачылат.

Жогоруда мисалга алынган кошоктордо жакын адамдарын жоготкондордун ички күйүтү, муң-кайгысы берилип, алардын орду бул жашоодо эч убакта толбостугу, адам өмүрүнүн кайра кайрылып келбестиги жөнүндө күйүттөр айтылат. Турмушта ар бир

адамдын басып өткөн жолу бар. Адамдын өткөн жашоосунда кылган эмгеги, жасаган иштери, башкаларга көрсөткөн нускалуу жүрүм-туруму, тарбиясы кийинки муундардын эс-тутумунда калуусу тийиш. Демек, кошок адамга турмуштагы жакшы дөөлөттөрдү унуткарбай, дайыма эсине бек сактап, өлгөн адамдай татыктуу өмүр сүрүүгө үндөйт. Мына ушунусу менен кошок бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпой келет.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма. - Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
2. Аргынбаев Х.А. Казак халкындагы семья мен. - Алматы: Гылым, 1973.
3. Кошоктор. А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Б.: Шам, 1998. – («Эл адабияты»).
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы. ред. А.Акматалиев. - Б.: 2002. - 3-т.: Фольклористика.
5. Автордун талаа материалдары (Мындан ары – АТМ). Султанова Рысбү, 87 жашта, байдөбөт уруусу, Кара-Буура району, Арчагул айылы. 2010-ж.
6. Сагымбаева Бүажар, 71 жашта, Мааматбай уруусу, Манас району, Жийде айылы 2011-ж.
7. Мамырбаева Анарбу, 97 жашта, тоголокбаш уруусу, Карабуура району, Арчагул айылы 2010-ж.
8. Жийдекул апа. Талас шаары. 2011-ж.
9. Керимбаева Анаркүл, 65 жашта, кушчу уруусу, Кара-Буура району, Бакайыр айылы. 2012-ж.
10. Чауш оглы Хошияр, 53 жашта, Кара-Буура району, Аманбаево айылы 2010-2014-ж.
11. Токторалиева Алмаш, 61 жашта, шабото уруусу, Талас району, Кырк-Казык айылы 2013-ж.
12. Сулайманова Бакбү, 65 жашта, түйтө уруусу, Манас району, Кызылжылдыз айылы 2011-ж.
13. Акимова Мубар, 64 жашта, Манас району, Үч-Коргон айылы.
14. Байгобулова Жаңыл, 75 жашта, чоок уруусу, Кара-Буура району, Арчагул айылы. 2010-ж.
15. Эсенбаева Алматай, 87 жашта, шабото уруусу, Талас району, Кырк-Казык айылы, 2010-ж.
16. Усубалиева А.С. Ритуалы до погребения усопшего (на примере Таласской области). Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 5. С. 119-123.